345sk17

१७

॥हिरण्यगर्भसूक्तम्॥

प्रस्तावना

ऋषिभिः तपसा दिव्यचक्षुर्भ्यां यद् ज्ञानं लब्धं यः शब्दराशिः अधिगतः, स वेदः। इन्द्रियाणां वैकल्यवशात् इन्द्रियजन्यज्ञाने भ्रमप्रमादादिकं सम्भवति परन्तु इन्द्रियातीतं ज्ञानं न केनापि दुष्टेन इन्द्रियेण भवति। अतः तद् ज्ञानं भ्रमप्रमादादिदोषवर्जितमेव भवति। अत एव वैदिकज्ञानम् अद्यापि भ्रमरहितं वर्तते। इदमेव आश्चर्यं यत् कथं ते ऋषयः पुरा इदं ज्ञानं लब्धवन्तः। स्यादेतत्। चतुर्षु भेदेषु भिन्नो वेदः ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदश्चेति। तेषु ऋग्वेदे देवतास्तुतिः वर्तते। तस्यैव अंशभूतमिदं हिरण्यगर्भसूक्तम् अत्र उपादीयते।

हिरण्यगर्भसूक्तम् (ऋ.वे. म-१०.१२१) अस्मिन् पाठे पठिष्यते। ऋग्वेदीयदेवतास्वरूपाणाम् अध्ययनकाले स्पष्टमेव ज्ञायते यत् ऋग्वेदे एकस्याः एव परमसत्तायाः स्तुतिः विविधनाम्ना अक्रियत। एतत् किमर्थं भवति इति चेत् वक्तुं शक्यते यत् सर्वेषां देवानां गुणसाम्यात्। हिरण्यगर्भस्य स्वरूपमपि अस्य तत्त्वस्य अपवादभूतं नास्ति। बहुयुगेभ्यः पूर्वं सम्पूर्णा सृष्टिः एकेन महता जलसमूहेन व्याप्ता आसीत्। तस्मात् देवतास्वरूपः तथा बीजभूतः हिरण्यगर्भः नूतनसृष्ट्यर्थं आविर्बभूव। हिरण्यगर्भ एव प्रजापतिः इति नाम्ना विख्यातः। वैदिकाः ऋषयः स्वस्य उपास्यदेवं सदैव अपूजयन्। ते सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं स्वोपास्यदेवम् आह्वयन्ति। ते प्रजापतिम् आह्वयन्तः वदन्ति हे सत्यधर्मन् प्रजापते, त्वं पृथिवीं तथा द्युलोकं च उत्पादितवान्, आनन्दकारिणं चन्द्रमसं समस्तजलसमूहं च उत्पादितवान्, अतः अस्मान् मा पीडय। हे प्रजापते, अन्यः कश्चित् एनं समग्रम् उत्पन्नं पदार्थं न व्याप्तवान्। वयं याम् इच्छाम् आधारीकृत्य हविः ददामः सा इच्छा पूरिता भवेत्। एवमेव आसीत् प्रजापतेः तथा हिरण्यगर्भस्य पूजनीयता। तद्विषयकम् एव एतत् सूक्तम्। अस्य सूक्तस्य हिरण्यगर्भः प्राजापत्य ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, प्रजापतिर्देवता। ऋग्वेदीयम् इदं सूक्तं दशममण्डले अन्तर्भवति। अस्मिन् दश ऋचः सन्ति। अतः दशर्चमिदं सूक्तम्।

उद्देश्यानि

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान् -

- वेदे विद्यमानस्य दार्शनिकसूक्तस्य परिचयं प्राप्नुयात्।
- हिरण्यगर्भसूक्तस्य मूलमन्त्रान् सस्वरं ज्ञास्यति।

- हिरण्यगर्भसूक्तस्य पदपाठं जानीयात्।
- हिरण्यगर्भसूक्तस्य मन्त्राणाम् अन्वयं कर्तुम् समर्थो भविष्यति।
- सायणाचार्यमतानुसारेण हिरण्यगर्भसूक्तस्य व्याख्यां पठिष्यति।
- ऋजुतया हिरण्यगर्भसूक्तस्य अर्थम् अधिगमिष्यति।
- हिरण्यगर्भसूक्तस्य केषाञ्चित् शब्दानाम् व्याकरणं ज्ञास्यति।
- हिरण्यगर्भस्वरूपं ज्ञास्यति।
- हिरण्यगर्भस्य महिमानं ज्ञास्यति।
- वैदिकसमाजस्य चिन्तनस्य उच्चतमं स्तरम् अवगन्तुम् प्रवर्तेत।

१७.१) इदानीं मूलपाठं पठाम (हिरण्यगर्भसूक्तम् समग्रम्।)

हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भः सम॑वर्त॒ताग्रे॑ भू॒तस्य॑ जा॒तः पति॒रेक॑ आसीत्।
स दा॑धार पृथि॒वीं द्यामु॒तेमां कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥१

य आ॑त्म॒दा ब॑ल॒दा यस्य॒ विश्व॑ उ॒पास॑ते प्र॒शिषं॒ यस्य॑ दे॒वाः।
यस्य॑ छा॒यामृ॒तं यस्य॑ मृ॒त्युः कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥२

यः प्रा॑ण॒तो नि॑मिष॒तो म॑हि॒त्वैक॒ इद्राजा॒ जग॑तो ब॒भूव॑।
य ईशे॑ अ॒स्य द्वि॒पद॒श्चतु॑ष्पदः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥३

यस्ये॒मे हि॒मव॑न्तो महि॒त्वा यस्य॑ समु॒द्रं र॒सया॑ स॒हाहुः।
यस्ये॒माः प्र॒दिशो॒ यस्य॑ बा॒हू कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥४

येन॒ द्यौरु॒ग्रा पृ॑थि॒वी च॑ दृ॒ळ्हा येन॒ स्वः॑ स्तभि॒तं येन॒ नाकः॑।
यो अ॒न्तरि॑क्षे॒ रज॑सो वि॒मानः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥५

यं क्रन्द॑सी॒ अव॑सा तस्तभा॒ने अ॒भ्यैक्षे॑तां॒ मन॑सा॒ रेज॑माने।
यत्राधि॒ सूर॒ उदि॑तो वि॒भाति॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥६

आपो॑ ह॒ यद्बृ॑ह॒तीर्विश्व॒माय॒न्गर्भं॒ दधा॑ना ज॒नय॑न्तीर॒ग्निम्।
ततो॑ दे॒वानां॒ सम॑वर्त॒तासु॒रेकः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥७

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम्।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम॥८

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान।
यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम॥९

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥१०॥

१७.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥१॥

पदपाठः - हिरण्यऽगर्भः। सम्। अवर्तत। अग्रे। भूतस्य। जातः। पतिः। एकः।
आसीत्। सः। दाधार। पृथिवीम्। द्याम्। उत। इमाम्। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥
१॥

अन्वयः - हिरण्यगर्भः अग्रे समवर्तत, जातः भूतस्य एकः पतिः आसीत्। सः इमां पृथिवीम् उत द्यां दाधार, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

व्याख्या- हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः। तथा च तैत्तिरीयकं- 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय' (तै. सं. ५. ५ .१. २) इति। यद्वा हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत। मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत। यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते। स च जातः जातमात्र एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिः ईश्वरः आसीत्। न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि सः हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णां द्यां दिवम् उत अपि च इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम्। यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति। कस्मै इत्यत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते। यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयत इति कः। कमेर्डप्रत्ययः। यद्वा। किं सुखम्। तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते। अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान्। स इन्द्रः प्रत्यूचे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति। अतः कारणात् क इति

प्रजापतिराख्यायते। 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत्' (ऐ. ब्रा. ३. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम्। यदासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः। यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम्। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा वयमृत्विजः परिचरेम। विधतिः परिचरणकर्मा।

सरलार्थः- प्रजापतिः प्रथमः उत्पन्नः देवः। उत्पन्नात् परमेव जगतः स्वामी अभवत्। स द्युलोकं विस्तीर्णपृथिवीं च धृतवान्। तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

व्याकरणम् -

- समवर्तत- सम्पूर्वकात् वृद्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने समवर्तत इति रूपम्।
- दाधार- धा-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने दाधार इति रूपम्।
- विधेम- पूजार्थकात् विध्-धातोः विधिलिङि उत्तमपुरुषबहुवचने विधेम इति रूपम्।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥२॥

पदपाठः - यः। आत्मऽदाः। बलऽदाः। यस्य। विश्वे। उपऽआसते। प्रऽशिषम्। यस्य। देवाः। यस्य। छाया। अमृतम्। यस्य। मृत्युः। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥२॥

अन्वयः - यः आत्मदाः बलदाः प्रशिषं विश्वे देवाः उपासते। यस्य छाया अमृतं, यस्य छाया मृत्युः, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

व्याख्या- यः प्रजापतिः आत्मदाः आत्मनां दाता। आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते। यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत्। यद्वा आत्मनां शोधयिता। 'दैप् शोधने'। 'आतो मनिन्...' इति विच्। बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा। यस्य च प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिनः उपासन्ते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा। तथा देवाः अपि यस्य प्रशासनमुपासते। अपि च अमृतम् अमृतत्वम्। भावप्रधानो निर्देशः। यद्वा। अमृतम्। मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा। तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव भवति। मृत्युः यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति। तस्मै कस्मै देवाय इत्यादि अधः प्रपञ्चितम्। हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः॥

कस्मै इत्यस्य नैके अर्थाः व्याखाकारैः कृताः।

सायणाचार्यः - तस्य मतेन अर्थाः -

१) अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपः। अतः तदर्थः - प्रजापतिः।

२) प्रजापतिः सृष्ट्यर्थं कामयते। अतः प्रजापतेः आख्या कः इति।

३) किम् इत्यस्यार्थः सुखम्। सुखरूपः सः प्रजापतिः। अतः क इत्युच्यते।

४) ऐतरेयब्राह्मणे आख्यानमस्ति। तत्र इन्द्रः वृत्रम् हन्तुम् प्रजापतिम् शक्तिम् अयाचत। इत्थम् इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिः। तदा प्रजापतिः आह - मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदाय अहं कः कीदृशः स्याम् इति। तदा स इन्द्रः प्रत्यूचे यदि इदं ब्रवीषि यद् अहं कः स्यामिति। तर्हि तदेव त्वं भव इति। अतः कारणात् क इति प्रजापतिः आख्याते।

यदा क इति नाम भवति तदा तस्य सर्वनाम इति संज्ञा न भवति। सर्वनामसंज्ञाभावे कस्मै इति स्मैयुक्तं रूपं न भवति। परन्तु यदि किम् इति सर्वनाम्नः एव रूपम् कः इति तर्हि असौ किंशब्दः। तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः।

यदा तु क इति यौगिकः तदा स्मैयोगः व्यत्ययेन इति द्रष्टव्यम्। अर्थात् वैदिकप्रयोगः। अतः लौकिकनियमस्य व्यत्ययः इति भावः।

कस्मै इति चतुर्थी। कर्ता स्वक्रियायाः कर्मणा यम् अभिप्रैति स सम्प्रदानम् भवति। अत्र का क्रिया। क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। विधेम इति क्रियापदम्।

सरलार्थः- यः हिरण्यगर्भः प्राणदाता बलदाता, यस्य आदेशः सर्वैः देवैः पाल्यते, यस्य छाया अमृतं, यस्य छाया मृत्युः, तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

व्याकरणम् -

- आत्मदा- आत्मन्-उपपदात् दा-धातोः विच्प्रत्यये प्रथमाबहुवचने आत्मदा इति रूपम्।
- बलदाः- बलोपपदात् दा-धातोः विच्प्रत्यये प्रथमैकवचने बलदाः इति रूपम्।
- उपासते- उपपूर्वकात् आस्-धातोः लटि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषबहुवचने उपासते इति रूपम्।

यः प्रा॑ण॒तो नि॑मिष॒तो म॑हि॒त्वैक॒ इद्राजा॒ जग॑तो ब॒भूव॑।
य ईशे॑ अ॒स्य द्वि॒पद॒श्चतु॑ष्पदः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥३॥

पदपाठः - यः। प्रा॒ण॒तः। नि॒ऽमि॒ष॒तः। म॒हि॒ऽत्वा। एकः॑। इत्। राजा॑। जग॑तः। ब॒भूव॑।
यः। ईशे॑। अ॒स्य। द्वि॒ऽपदः॑। चतुः॑ऽपदः। कस्मै॑। दे॒वाय॑। ह॒विषा॑। वि॒धे॒म॥३॥

अन्वयः - यः महित्वा प्राणतः निमिषतः जगतः एकः इत् राजा बभूव, यः अस्य द्विपदः चतुष्पदः ईशे, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

व्याख्या- य हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः। 'अन प्राणने'। आदादिकः। 'शतुरनुमः...' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः। अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता। जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन। 'सुपां सुलुक्...' इति तृतीयाया आकारः। माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति। अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यपादेः चतुष्पदः

गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे। 'ईश ऐश्वर्य'। आदादिकोऽनुदात्तेत्। अस्य। द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्। ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मै इत्यादि सुबोधं हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र विशेषः।

सरलार्थः- यः हिरण्यगर्भः स्वमहिम्ना श्वासप्रश्वासग्रहणकारिणां अक्षिपक्ष्मचलनकारिणां गतिशीलप्राणिजगतः एकाकी एव राजा अभूत्। यश्च पादद्वयविशिष्टस्य पादचतुष्टयविशिष्टस्य च इश्वरः तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

व्याकरणम् -

- प्राणतः- प्रपूर्वकात् अन्-धातोः शतृप्रत्यये षष्ठ्येकवचने प्राणतः इति रूपम्।
- निमिषतः- निपूर्वकमिष्-धातोः शतृप्रत्यये षष्ठ्येकवचने निमिषतः इति रूपम्।
- ईशे- ईश्-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने ईशे इति रूपम्। वैदिकं रूपमिदम्। लौकिके तु इष्टे इति रूपम्।
- बभूव – भवतेस्तिपि णलि लिटि (पा०सू० ३.१.१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्।
- 'ईश ऐश्वर्य'। आदादिकोऽनुदात्तेत् धातुः। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः।
- द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्। 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य'(पा०सू० ५. ४. १४०) इति पादस्यान्तलोपः समासान्तः। भसंज्ञायां 'पाद पत्' (पा०सू० ६. ४.१३०) इति पद्भावः।

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम॥४॥

पदपाठः - यस्य। इमे। हिमऽवन्तः। महिऽत्वा। यस्य। समुद्रम्। रसया। सह। आहुः॥

यस्य। इमाः। प्रऽदिशः। यस्य। बाहू इति। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥४॥

अन्वयः - यस्य महित्वा इमे हिमवन्तः रसया सह समुद्रं यस्य आहुः यस्य इमाः प्रदिशः यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम।

व्याख्या- हिमानि अस्मिन् सन्तीति हिमवान्। तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वताः लक्ष्यन्ते। यथा छत्रिणो गच्छन्तीति। हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः। तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा। तथा रसया। रसो जलम्। तद्वती रसा नदी। अर्शआदित्वादच्। जातावेकवचनं रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम्। पूर्ववदेकवचनम्। सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञाः। यस्य च इमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः। तथा बाहुः। वचनव्यत्ययः। बाह्वो भुजाः। भुजवत्प्राधान्ययुक्तः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः। तस्मै कस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण।

सरलार्थः- यस्य महिम्ना हिमवन्तः पर्वताः स्थिताः नद्यः सागराश्च उत्पन्नाः इति कथ्यन्ते। यस्य महिम्ना दिशः बाहुस्वरूपाः तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

व्याकरणम् -

- हिमवन्तः- हिमशब्दात् मतुप्प्रत्यये प्रथमाबहुवचने हिमवन्तः इति रूपम्।
- आहुः- ब्रू-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने आहुः इति रूपम्।

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळहा येन स्वः स्तभितं येन नाकः।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥५॥

पदपाठः - येन। द्यौः। उग्रा। पृथिवी। च। दृळहा। येन। स्वः रिति स्वः। स्तभितम्।
येन। नाकः॥ यः। अन्तरिक्षे। रजसः। विऽमानः। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥५॥

अन्वयः - येन उग्रा द्यौः पृथिवी च दृळहा, येन स्वः स्तभितं येन नाकः, यः अन्तरिक्षे रजसः विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम।

व्याख्या- येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा उद्गूर्णं विशेषागहनरूपं वा। पृथिवी भूमिः च दृळहा येन स्थिरीकृता। स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतम्। यथाधो न पतति तथोपरि अवस्थापितमित्यर्थः। 'ग्रसितस्कभितस्तभित...' इति निपात्यते। तथा नाकः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः। यः च अन्तरिक्षे रजसः उदकस्य विमानः निर्माता। तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

सरलार्थः- येन द्युलोकः उग्रः कृतः, पृथिवा दृढा कृता। स्वर्गलोकः आदित्यलोकः च येन स्तब्धौ। यः अन्तरिक्षे जलपरिमाणकारी तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

व्याकरणम् -

- दृळहा- दृह्-धातोः क्तप्रत्यये टापि च दृळहा इति रूपम्।
- स्तभितम्- स्तम्भ्-धातोः क्तप्रत्यये स्तम्भितम् इति रूपम्।
- विमानः- विपूर्वकात् मा-धातोः ल्युटि विमानः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

१. हिरण्यगर्भसूक्तस्य कः ऋषिः, किं छन्दः, का च देवता।
२. कः हिरण्यगर्भः इत्युच्यते।
३. दाधार इत्यत्र कथं लिट्।

४. विधेम इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

५. प्रशिषम् इत्यस्य कः अर्थः।

६. अमृतम् अमृतत्वम् इति कीदृशः निर्देशः।

७. अमृतम् इत्यत्र मृ-इत्यत्र कः स्वरः। (एषु युक्तमुत्तरं चेयम् - उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः।)

८. बभूव इत्यत्र भू-इत्यत्र कः स्वरः। (एषु युक्तमुत्तरं चेयम् - उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः।)

९. आहुः इति रूपं कस्य धातोः।

१०. दृळ्हा इति शब्दस्य कः अर्थः।

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने।
यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम॥६॥

पदपाठः - यम्। क्रन्दसी इति। अवसा। तस्तभाने इति। अभि। ऐक्षेताम्। मनसा। रेजमाने इति॥ यत्र। अधि। सूरः। उत्ऽइतः। विऽभाति। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥६॥

अन्वयः - अवसा तस्तभाने मनसा रेजमाने क्रन्दसी यं मनसा अभ्यैक्षेताम्, यत्र अधि सूरः उदितः विभाति, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

व्याख्या- क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ। श्रूयते हि-यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम् (तै. ब्रा. २. २. ९. ४) इति। ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्थैर्ये सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयोर्महत्त्वमनेन इत्यभ्यपश्येताम्। कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ। रेजमाने राजमाने दीप्यमाने। आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम्। यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते। उत्पूर्वादितेः कर्मणि निष्ठा। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

सरलार्थः- प्राणिनां रक्षणानार्थं स्थिरीकृतं तथा मनसि कम्पमाने सति द्युलोकः पृथिवीलोकश्च यं पश्यति। यम् आधारीकृत्य सूर्यः उदितो भूत्वा विभाति तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

व्याकरणम् -

- क्रन्दसी- क्रन्द्-धातोः असुन्प्रत्यये स्त्रीलिङ्गे प्रथमाद्विवचने क्रन्दसी इति रूपम्।
- अवसा- अव्-धातोः असुन्प्रत्यये तृतीयैकवचने अवसा इति रूपम्।

- तस्तभाने- स्तम्भ्-धातोः कानचि टापि च प्रथमाद्विवचने तस्तभाने इति रूपम्।
- रेजमाने- रेज्-धातोः कानच्प्रत्यये टापि च प्रथमाद्विवचने रेजमाने इति रूपम्।
- अभ्यैक्षेताम्- अभिपूर्वकात् ईक्ष् दर्शने इत्यर्थकात् धातोः लङि प्रथमपुरुषद्विवचने अभ्यैक्षेताम् इति रूपम्।

आपो॑ ह यद्बृ॑हतीर्विश्व॒माय॒न्गर्भं॒ दधा॑ना ज॒नय॑न्तीर॒ग्निम्।
ततो॑ दे॒वानां॒ सम॑वर्त॒तासु॒रेकः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥७॥

पदपाठः - आपः॑। ह॒। यत्। बृ॒ह॒तीः। विश्व॑म्। आय॑न्। गर्भ॑म्। दधा॑नाः। ज॒नय॑न्तीः। अ॒ग्निम्॥ ततः॑। दे॒वाना॑म्। सम्। अ॒व॒र्त॒त। असुः॑। एकः॑। कस्मै॑। दे॒वाय॑। ह॒विषा॑। वि॒धे॒म॥७॥

अन्वयः - यत् ह गर्भं दधाना अग्निं जनयन्तीः बृहती आपः विश्वं आयन् ततः देवानाम् एकः असुः समवर्तत, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

व्याख्या- बृहतीः बृहत्यो महत्यः। जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः। 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति ङीप उदात्तत्वम्। अग्निम्। उपलक्षणमेतत्। अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं गर्भं हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपो ह आप एव विश्वमायन् सर्वे जगत् व्याप्नुवन् यत् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत। यद्वा। यत् यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मना अवस्थिताः ततो गर्भभूतात् प्रजापतेः देवादीनां प्राणात्मको वायुः अजायत। अथवा। यत् लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः। उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततस्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशाद् एकोऽद्वितीयः असुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम। तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

सरलार्थः- बृहज्जलसमूहः यदा समग्रं विश्वं परिव्याप्य आसीत् तदा देवाः गर्भरूपेण प्रजापतिं धत्तवन्तः अग्निना उपलक्षितं समग्रं भुवनं च सम्पादितवन्तः। तस्मात् देवानां प्राणभूतः प्रजापतिः आविर्बभूव। तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

व्याकरणम् -

- बृहतीः- बृहत्यः इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- दधानाः- धा-धातोः शानच्प्रत्यये टापि च प्रथमाबहुवचने दधानाः इति रूपम्।
- जनयन्तीः- जन्-धातोः णिचि शतरि ङीपि च प्रथमाबहुवचने जनयन्तीः इति रूपम्। जनयन्त्यः इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।

- आयन्- इ-धातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने आयन् इति रूपम्।

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम्।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम॥८॥

पदपाठः - यः। चित्। आपः। महिना। परिऽअपश्यत्। दक्षम्। दधानाः। जनयन्तीः।
यज्ञम्॥ यः। देवेषु। अधि। देवः। एकः। आसीत्। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥८॥

अन्वयः - दक्षं दधानाः यज्ञं जनयन्तीः आपः यः चित् महिना पर्यपश्यत्, यः देवेषु अधि एकः देवः आसीत्, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

व्याख्या- यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः धारयित्रीः।ईदृशीः आपः। व्यत्ययेन प्रथमा। अपः प्रलयकालीनाः महिना महिम्ना। छान्दसो मलोपः स्वमाहात्म्येन यश्चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यः च देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति। ततं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

सरलार्थः- सृष्टिशक्तिधारकः सृष्ट्युत्पत्तिरूपयज्ञोत्पादकः जलसमूहं स्वमहम्ना यः पश्यति, यः देवानाम् अद्वितीयः स्वामी तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

व्याकरणम् -

- महिना- महिम्ना इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- दधानाः - दधातेर्हेतौ शानच्। 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्।
- आसीत्- अस्तेश्छान्दसो लङ्। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (पा०सू० ७. ३. ९६) इतीडागमः।
- आपः- अपः इति द्वितीयाबहुवचनस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- पर्यपश्यत्- परिपूर्वकात् दृश्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने पर्यपश्यत् इति रूपम्।

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान।
यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम॥९॥

पदपाठः - मा। नः। हिंसीत्। जनिता। यः। पृथिव्याः। यः। वा। दिवम्। सत्यऽधर्मा।
जजान॥ यः। च। अपः। चन्द्राः। बृहतीः। जजान। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥
९॥

अन्वयः - नः मा हिंसीत्, यः पृथिव्याः जनिता वा यः सत्यधर्मा दिवं जजान, यः च चन्द्राः बृहती अपः जजान, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

व्याख्या- स प्रजापतिः नः अस्मान् मा हिंसीत् मा बाधताम्। यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा। 'जनिता मन्त्रे' इति णिलोपो निपात्यते। यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मः जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास। यश्च बृहतीः महतीः चन्द्रा आह्लादिनीः अपः उदकानि जजान जनयामास। तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

सरलार्थः- यः पृथिव्याः स्रष्टा, यः जगतः धारकः, यः सर्वं लोकं सृष्टवान्। यः वृहतीं दीप्यमानां जलराशिं सृष्टवान्। सः यथा अस्मान् न पीडयेत्। तं विहाय कं हविषा पूजयेम अथवा प्रजापतिं हविषा पूजयेम।

व्याकरणम् -

- हिंसीत्- हिंस्-धातोः लिङि प्रथमपुरुषैकवचने हिंसीत् इति रूपम्।
- 'जनी प्रादुर्भावे'। णिचि वृद्धौ 'जनीजृष्क्नसुरञ्ज...' इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे तिपो णलि वृद्धौ 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्।
- जनिता- जन्-धातोः णिचि तृचि च पुंल्लिङ्गे प्रथमैकवचने जनिता इति रूपम्।
- जजान- जन्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने जजान इति रूपम्। वैदिकं रूपमिदम्। लौकिके तु जनयामास इत्येवं रूपम्।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥१०॥

पदपाठः - प्रजापते। न। त्वत्। एतानि। अन्यः। विश्वा। जातानि। परि। ता। बभूव॥
यत्ऽकामाः। ते। जुहुमः। तत्। नः। अस्तु। वयम्। स्याम। पतयः। रयीणाम्॥१०॥

अन्वयः - प्रजापते त्वत् अन्यः एतानि ता विश्वा जातानि न परि बभूव, यत् कामाः ते जुहुमः, तत् नः अस्तु, वयं रयीणां पतयः स्याम।

व्याख्या- इळादधाख्य इष्ट्ययने प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च- प्राजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व. श्रौ. २. १४) इति। केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हर्षीष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत्। सूत्रितं च- 'अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति। चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था। सूत्रितं च- 'तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्र आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च' (आश्व. गृ. १. ४. ४) इति।

सरलार्थः- अस्मिन् मन्त्रे प्रजापतिं प्रति उच्यते यत् हे प्रजापते त्वां विहाय अन्यः कोपि एतत् समस्तम् उत्पन्नं वस्तु न परिव्याप्नोति। यस्य फलस्य लाभाय त्वाम् उद्दिश्य जुहुमः अस्माकं यथा तस्य फलस्य लाभः भवेत्। वयं यथा धनस्य अधिपतिः भवेम।

व्याकरणम् -

- जुहुमः- हु-धातोः लटि उत्तमपुरुषबहुवचने जुहुमः इति रूपम्।
- स्याम- अस्-धातोः विधिलिङि उत्तमपुरुषबहुवचने स्याम इति रूपम्।
- विश्वा- विश्वशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे द्वितीयाबहुवचने विश्वा इति रूपम्। वैदिकं रूपमिदम्। लौकिके तु विश्वानि इति रूपम्।
- बभूव- भू-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने बभूव इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

११. अभ्यैक्षेताम् इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
१२. असुः इत्यस्य कः अर्थः।
१३. बृहतीः इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।
१४. जनयन्तीः इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।
१५. पर्यपश्यत् इत्यस्य कः अर्थः।
१६. मा नो हिंसीज्जनिता... इत्यादिमन्त्रे पृथिव्याः इत्यत्र पृथिवीशब्दात् विभक्तेः कः स्वरः।
(यथोचितम् उत्तरं निर्णयतु - उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः।)
१७. जजान इति रूपं कथं स्यात्।
१८. जजान इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।
१९. आपः इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।
२०. हिंसीत् इति कस्मिन् लकारे भवति।

१७.३) हिरण्यगर्भसूक्तस्य सारः

ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य एकविंशत्युत्तरैकशततमं सूक्तं हि हिरण्यगर्भसूक्तम्। वेदस्य बहुषु दार्शनिकसूक्तेषु इदम् अन्यतमम्। अस्य सूक्तस्य ऋषिः हिरण्यगर्भः, छन्दः त्रिष्टुप्, प्रजापतिर्देवता। छन्दोबद्धानां पादबद्धानां च ऋङ्मन्त्राणां देवस्तुतिः देवान् उद्दिश्य अभीष्टप्रार्थनादिकं च मुख्योद्देश्यत्वेन गण्यते। तथापि केचन मन्त्राः सन्ति येषु उच्चतरदार्शनिकमतं सम्यक् प्रकटितं दृश्यते। ऋग्वेदस्य

दशममण्डलान्तर्गतं हिरण्यगर्भसूक्तं तेषु प्रामुख्यं भजते। इदं सूक्तम् पुरा लब्धप्रतिष्ठस्य आर्यसमाजस्य आर्यगणस्य च दार्शनिकचिन्ताधारायाः प्रवाहविषये प्रामाणिकताम् आवहति।

ऋग्वेदस्य देवतातत्त्वं प्रकृतिपूजाम् आश्रयति। अत्र देवताः विभिन्नानां प्राकृतिकशक्तीनां प्रतिनिधिस्वरूपाः। परन्तु हिरण्यगर्भसूक्तस्य नास्ति कापि प्राकृतिकभित्तिः। अपि तु मनीषादीप्तैः ऋषिभिः गभीरध्यानेन जगतः सृष्टेः रहस्यम् अवगतम्। तदेव वेदे हिरण्यगर्भादिरूपेण प्रकटितम्।

अस्मिन् सूक्ते परमात्मा एव जगन्नियामकः इति स्तुतिः दृश्यते। ऋग्वेदस्य हिरण्यगर्भसूक्तस्य देवता हिरण्यगर्भः प्रजापतिः स्वयम्। हिरण्मयस्य अण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिः हिरण्यगर्भः। यद्वा हिरण्मयः अण्डो गर्भवत् यस्य उदरे वर्तते सः सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः। स च 'क'शब्दाभिधेयः। यज्ञकर्तारः फलं कामयमानाः यज्ञं कुर्वन्ति। ते च यत्फलं कामयमानाः यज्ञं कुर्वन्ति तत्फललाभो भवतु इति तेषाम् इच्छा। धनलाभः तथा महान् भवतु येन ते धनानाम् ईश्वराः भवेयुः। इत्थं कामनान्विताः याज्ञिकाः कामनापूर्त्यर्थं हिरण्यगर्भाय हवींषि प्रयच्छन्ति हिरण्यगर्भस्तुतिं च कुर्वन्तः प्रार्थयन्ति तं कामनापूर्तये।

याज्ञिकानाम् ऋषीणां स्तुतौ हिरण्यगर्भः इत्थं वर्णितः- संसारसृष्टिवेलायां अग्रे हिरण्यगर्भरूपेण परमात्मा एव आविर्भूतः। तस्मात् समग्रसंसारस्य स एव एकः स्वामी। पृथिवीं द्युलोकं च स दधार। परमात्मनः सर्वम् उत्पद्यन्ते। तस्मात् आत्मनां दाता, बलस्य च दाता स एव। तथाहि आम्नातं- '**य आत्मदा बलदा**'। इति। जगति सर्वे प्राणिनः तस्य एव आज्ञाकारिणः। स एव प्राणिजातस्य ईश्वरः।

तस्यैव माहात्म्यं हिमालयादिनिखिलपर्वताः, महाभाग्यं च नदीसागरादयः, तस्य भुजाः सर्वाः दिशः। स एव दिवम् अन्तरिक्षं भूमिं च स्थिरीकृतवान्, स्वर्गं स्तब्धीकृवान्, अन्तरिक्षे उदकं निर्मितवान्। लोकरक्षार्थं द्यावापृथिव्यौ तमेव प्रार्थयतः। हिरण्यगर्भाश्रयेणैव सूर्य उदितः सन् विभाति। सर्वे देवाः तस्य एव शासनं परिपालयन्ति। तथाहि आम्नातम्- "**उपासते प्रशिषं यस्य देवाः**"। इति। मृत्योः मुक्तेश्च उत्सः स एव। सः समेषां प्राणिनां नियन्ता, स्थावरजङ्गमात्मकस्य पदार्थस्य च अधीश्वरः।

वियदादिभूतजातं जनयन्त्यः आपः प्रजापतिं धारयन्त्यः विश्वं व्याप्नुवन्। तस्मात् सः समस्तप्राणिनां प्राणभूतः। आपः विकारजातं जनयन्ति। तदर्थं ताः दक्षप्रजापतिम् आत्मनि धारयन्ति। ताः प्रलयकालीनाः प्रथमाः आपः सन्ति। तासाम् स्वमाहात्म्येन प्रजापतिः परितो दर्शनं कृतवान्। स एव देवानामपि अद्वितीय ईश्वरः।

अस्य प्रकाण्डस्य सृष्टितत्त्वस्य मूलभूतः सर्वव्यापी सुमहान् ईश्वरः अस्ति। सः कदाचित् पुरुषरूपेण, कदाचित् हिरण्यगर्भरूपेण कदाचित् प्रजापतिरूपेण कदाचिच्च ब्रह्मरूपेण विराजते। असतः अव्यक्तात् प्रकाशितस्य सत्स्वरूपस्य वाङ्मयरूपं हि हिरण्यगर्भः। स एव हि स्रष्टा सृष्टेरादिपुरुषश्च। सः अव्यक्तस्य परब्रह्मणः व्यक्तं रूपम्।

यः भूमिस्रष्टा, यश्च सर्वलोकजनयिता सत्यधर्मा यो वा चन्द्रोदकादीनामपि उत्पादकः सः प्रजापतिः अस्मान् मा बाधताम्। वर्तमानानि विश्वानि, सर्वाणि भूतजातानि तस्मात् अन्यं कमपि न व्याप्नोति, स एव एतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोति इति शम्।

१७.४) हिरण्यगर्भस्वरूपम्

ऋग्वेदस्य दशमे मण्डले विराजमाने हिरण्यगर्भसूक्ते प्रजापतिपुत्रः हिरण्यगर्भाख्यः वर्णितः स्तुतः च दृश्यते। हिरण्मयस्य अण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिः हिरण्यगर्भः। यद्वा हिरण्मयः अण्डो गर्भवत् यस्य उदरे वर्तते स सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः। स च क-शब्दाभिधेयः।मायाध्यक्षो हि परमात्मा। जगत्सृष्टिं कामयमानः परमात्मा प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् हिरण्यगर्भरूपेण समजायत। परमात्मा एव हिरण्यगर्भः। तथापि उपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां उत्पत्तिः तस्मात् तदुपहितः अपि उत्पन्नः इति उच्यते। एवं हिरण्यगर्भः अद्वितीयः सन् सर्वस्य जगतः ईश्वरः, दिवं भूमिं च धारयति। कं सुखं तद्रूपः। यद्वा क इति इन्द्राख्यानात् प्रजापतिः आख्यायते।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् इति गीतोक्तिः अत्र प्रासङ्गिकी।

परमात्मनः सर्वे उत्पद्यन्ते तस्मात् हिरण्यगर्भः आत्मनां दाता, किञ्च बलस्य अपि दाता स एव। जगति सर्वे प्राणिनः तस्य आज्ञानुकारिणः। स एव प्राणिजातस्य ईश्वरः।

तस्यैव माहात्म्यं हिमालयादिनिखिलपर्वताः, महाभाग्यं च नदीसागरादयः, तस्य भुजाः सर्वाः दिशः। स एव दिवम् अन्तरिक्षं भूमिं च स्थिरीकृतवान्, स्वर्गं स्तब्धीकृतवान्, अन्तरिक्षे उदकं निर्मितवान्। लोकरक्षार्थं द्यावापृथिव्यौ तमेव प्रार्थयन्तः। हिरण्यगर्भाश्रेणैव सूर्यः उदितः सन् विभाति।

वियदादिभूतजातं जनयन्त्यः आपः प्रजापतिं धारयन्त्यः विश्वं व्याप्नुवन्। तस्मात् स समस्तप्राणिनां प्राणभूतः। विकारजातं जनयन्तीः तदर्थं दक्षप्रजापतिम् आत्मनि धारयित्रीः प्रलयकालीनाः प्रथमाः अपः स्वमाहात्म्येन प्रजापतिः परितो दृष्टवान्, स एव देवानामपि अद्वितीयः ईश्वरः।

यः भूमिस्रष्टा, यश्च सर्वलोकजनयिता सत्यधर्मा यो वा चन्द्रोदकादीनामपि उत्पादकः स प्रजापतिः अस्मान् मा बाधताम्।

वर्तमानानि विश्वानि, सर्वाणि भूतजातानि तस्मात् अन्यः कोऽपि न व्याप्नोति, स एव एतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोति। सृष्टिक्रवर्णनकारिणी निम्नोक्तगीतावचनानि अत्र प्रासङ्गिकानि -

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥३-१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्॥३-१५॥

पाठसारः

हिरण्यगर्भसूक्ते दश मन्त्राः सन्ति। अत्र दशमन्त्रैः यत् प्रतिपादितं तत् साररूपेण कथ्यते। अस्मिन् सूक्ते हिरण्यगर्भस्य विविधगुणाः वर्णिताः। किञ्च प्रशंसां कुर्वता उच्यते यत् तं विहाय अन्यं कं हविषा पूजयामि। अर्थात् एवंभूतः यः हिरण्यगर्भः सः एव पूजनीयः। हिरण्यगर्भः प्रथमः उत्पन्नः।

प्रथमोत्पन्ने सति समग्रजगतः स्वामी अभूत्। स समग्रद्युलोकं तथा पृथिवीं च दधार। स प्राणदाता, बलदाता, यस्य आदेशः सर्वदेवताभिः पाल्यते। यस्य छाया जन्ममृत्युसदृशा। यस्य महिम्ना श्वासप्रश्वासग्राहिकानां पक्षिणां गमनशीलानां प्राणिनां च एकाकी एव राजा अस्ति। यस्य महिम्ना हिमवन्तः पर्वताः स्थिताः, नद्यः सागराश्च उत्पन्नाः। यस्य महिम्ना द्युलोकः स्थिरीकृतः, पृथिवी च स्थिरीकृता, स्वर्गलोकः नागलोकश्च स्थिरीकृतौ। यम् आधारीकृत्य सूर्यः उदितः भवति। रक्षासमये यं सर्वे रक्षणाय पश्यन्ति। वृहज्जलसमूहः यदा समग्रं विश्वं परिव्याप्य आसीत् तदा देवाः गर्भरूपेण यं धत्तवन्तः अग्निना उपलक्षितं समग्रं भुवनं च सम्पादितवन्तः। यः देवतानाम् एकः एव स्वामी।

पाठान्तप्रश्नाः

१. हिरण्यगर्भसूक्तस्य सारं लिखत।

२. हिरण्यगर्भस्य महिम्नः वर्णनं कर्तव्यम्।

३. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

४. मा नो हिंसीज्जनिता... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

५. यः प्राणतो निमिषतो... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

६. हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं लिखत।

७. हिरण्यगर्भसूक्ते कस्मै इति शब्दस्य विषये लघुप्रबन्धं लिखत।

८. मा नो हिंसीज्जनिता... इति मन्त्रं व्याख्यात।

९. यश्चिदापो महिना .... इति मन्त्रं व्याख्यात।

१०. यं कन्द्रसी अवसा तस्तभाने --- इति मन्त्रं व्याख्यात।

११. य आत्मदा बलदा...इति मन्त्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

समाधिनिचयः- १

१. हिरण्यगर्भः ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, प्रजापतिः देवता।

२. हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः।

३. छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इति सार्वकालिको लिट्।

४. पूजार्थकात् विध्-धातोः विधिलिङि उत्तमपुरुषबहुवचने।

५. प्रकृष्टं शासनम्।

६. भावप्रधानः।

७. उदात्तः।

८. उदात्तः।

९. ब्रू-धातोः।

१०. स्थिरीकृता।

समाधिनिचयः- २

११. अभिपूर्वकात् ईक्ष्-धातोः लङि प्रथमपुरुषद्विवचने।

१२. प्राणभूतः एकः प्रजापतिः।

१३. वृहत्यः।

१४. जनयन्त्यः।

१५. परितो दृष्टवान्।

१६. उदात्तः।

१७. जन्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।

१८. जनयामास।

१९. अपः।

२०. लिङ्लकारे।

॥ इति सप्तदशः पाठः ॥